

Sprogets univers
© 2003 Alinea A/S, København

Kopiering fra denne bog er kun tilladt ifølge aftale med Copy-Dan

Førlagsredaktion:
Sven Jeppesen og Claus Sylvest

Konsulent:
Lone Raadam

Grafisk tilrettelægning:
Karin Winther

Omslagsdesign:
Llustra

Uncialer:
Knud Andersen

Tryk:
Narayana Press

2. udgave 1. oplag 2007

ISBN 978-87-23-02615-6

Illustrationer:

- Side 45: Bo Bojesen: Porno-jul, Politiken (uden dato)
- Side 48: Bo Bojesen: Kroppens sprog, Politiken 14/1 1981
- Side 64: Roald Als: Bløde værdier, Politiken 18/11 1998
- Side 105: Bo Bojesen: Dansk arbejde, Politiken 1/6 1984
- Side 105: Storm P. © Storm P.-Museet
- Side 129: Bo Bojesen: Hallo, hallo, Politiken 22/4 1991
- Side 134: Bo Bojesen: Naturmetoden, Politiken 15/12 1986
- Side 143: Storm P. © Storm-P.-Museet
- Side 158: Bo Bojesen: Teknikkens ofre, Politiken 21/4 1968
- Side 164: Mette Dreyer: Sprogfærdighed, Politiken 24/6 1999
- Side 167: Bo Bojesen: Ud med sproget, Politiken 7/10 1987
- Side 168: Bo Bojesen: Vækkelsesmøde, Politiken 8/4 1965
- Side 288: Fra: Peter Madsens Valhalla 1, Ulven er løs, s. 6. Carlsen Comics 1979
- Side 292: Niels Roland: Fanden på væggen, i: Alle tiders dansk. Oplevelsesbog 4. Alinea 1994
- Side 313: Mette Dreyer: Den danske sprog, Politiken 11/5 2002
- Side 323: Jørgen Mogensen: Poeten og Lillemor, PIB Copenhagen
- Side 324: Mette Dreyer: Er det her ..., Politiken, 15/9 1999
- Side 325: Jørgen Mogensen: Poeten og Lillemor, PIB Copenhagen

N I E L S H O L C K

Sprogets univers

alinea

” Hvis man kalder tingene ved deres rette navn, så betyder det ikke, at navnene nævnes for at repræsentere tingene, og det betyder ikke, at sproget mimer virkeligheden som noget adskilt fra sproget. Der indtræder snarere en slags tærskeltilstand, hvor sprog og verden udtrykker sig ved hjælp af hinanden.

Verden, som har sin naturlige forlængelse i sproget, kommer til bevidsthed om sig selv, og sproget, som har sin baggrund i verden, bliver til en verden i sig selv, til en stadig mere udfoldet verden.”

*Inger Christensen:
Hemmelighedstilstanden*

Til denne 2. udgave er der foretaget faktuelle rettelser, og afsnittet om *Komma* er revideret. Der henvises i bogen til RO: Retskrivningsordbogen, 3. udgave, 5. oplag, 2006.

Niels Holck, januar 2007

Indhold

Indledning	13
Bogens opbygning og brug	14
Sprog og funktion	15
Sprog og struktur	16
Sprog og pædagogik	17
Arbejdet med dansk sprog i folkeskolen	17
Dansklæreren	18

Hvad er sprog?	20
SPROGTEORIENS ELEMENTER	22
Udtryk og indhold	22
Sprogtegn	25
Form og substans	27
Fonologi (29), Stød (32), Tryk (33), Lydlængde (34)	
Morfologi (34), Børn og morfologi (36)	

F Ø R S T E D E L

Sprog og funktion	37
Det talte sprog	38
Taleorganerne	39
Vokaler og konsonanter (40), <i>Vokaler</i> (41), <i>Konsonanter</i> (42)	
Lydskrift	43
Aktiv lytten	43
Talesprogets virkemidler (44), <i>Artikulation</i> (45), <i>Styrke og tempo</i> (46), <i>Pauser</i> (46)	
Ikke-sproglige virkemidler	46
Talesprogets former (48), <i>Ligeværdig samtale</i> (49),	

*Udveksling af synspunkter (49),
 Diskussion og debat (49), Ordstyrer (50), Interview (50),
 Oplæsning (51), Fortælling (52), Foredrag (53),
 Beretning og referat (54), Drama (54)*

LÆSNING	55
At kunne læse	55
Trin for trin	57
Læsealdrer	58
Læsestrategier	59
Æstetisk læsning	59
Det skrevne sprog	60
RETSTAVNING	61
Principper for retstavning	61
Stavefejl og metodik (62), Svære ord (64)	
STAVEHÅNDBOG	65
TEGNSÆTNING	106
Kort oversigt over tegnene i dansk skriftsprog	106
<i>Punktum (106), Komma (107), Spørgsmålstegn (112), Udråbstegn (112), Layout (112), Tankestreg (113), Parentes (113), Kolon (113), Anførelstegn og replikstreg (114), Semikolon (114), Prikker (114), Apostrof (115), Bindestreg (115), Skråstreg (115), Accenttegn (116), Forkortelsespunktum (116)</i>	
SKRIVNING AF TEKSTER	117
Procesorienteret skrivning	117
<i>"Funktionel grammatik" (119), Kontekst (121), Et undervisningsforløb (122)</i>	
ELEKTRONISK SPROG	123
E-mail	124
SMS	127
Chat	129

Redskaber til sprogarbejde	132
KOMMUNIKATIONSMODEL	132
Afsender (132), <i>Tekst</i> (133), <i>Modtager</i> (133), <i>Kontekst</i> (134), <i>Modellens funktion</i> (135)	
GENRE	136
Sagtekster	136
Gener inden for sagtekster (137), <i>Journalistik</i> (137), <i>Reklame</i> (137), <i>Love</i> (138), <i>Instruktion</i> (138), <i>Lærebog</i> (138)	
Fiktionstekster	138
Gener inden for fiktionstekster (138), <i>Epik</i> (138), <i>Lyrisk</i> (139), <i>Drama</i> (139), <i>Episk litteratur</i> (140), <i>Lyrisk litteratur</i> (140), <i>Dramatisk litteratur</i> (140), <i>Blandformer</i> (140)	
SEMANTIK	141
Association	142
Synonymer	142
Denotation	143
Konnotation	143
Plus- og minusord	144
STIL/STILISTIK.....	144
SPROGBILLEDER/METAFORER	145
Døde metaforers klub	146
Slang	147
Sammenligning/comparatio	147
Lignelse/parabel	148
Personificering og besjæling	148
Underdrivelse/litote	148
Overdrivelse/hyperbel	149
Ironi	150
FIGURER	150
Gentagelse	151

Bogstavrim/allitteration	152
Kontrast/antitese	152
Dramatiske figurer (153), <i>Udråb</i> (153), <i>Klimaks</i> (154), <i>Retorisk spørgsmål</i> (154)	
SPROGNORM	155
Rigssproget	155
Normalsproget	156
Særsprog	156
POLITISK KORREKT SPROG	159
SPROGRENSNING	162
VORT MODERSMÅL I LYST OG NØD	165

A N D E N D E L

Sprog og struktur	173
Sproglige helheder	174
YTRING	176
To slags ytringer	176
SÆTNINGSEMNE	177
SÆTNING	178
Helsætninger	178
Ledsætninger (180), <i>Signalord</i> (181)	
Særlige sætninger (183), <i>Ufuldstændige sætninger</i> (183), <i>Sætningsknude</i> (184), <i>Sætningskløvning</i> (185), <i>Skjult sætning</i> (186)	
SÆTNINGENS LED	186
Udsagnsled/verballed	187

Grundled/subjekt	189
Genstandsled/objekt	193
Hensynsled/indirekte objekt	196
Omsagnsled/prædikatled	197
Biled/adverbialled	202

Sætningsleddenes opbygning (205) *Sideordning/paratagme* (206), *Kernehelhed/hypotagme* (207), *Navnetillæg/apposition* (208), *Forholdsordsforbindelse/præpositionsforbindelse* (208), *Bindeordsforbindelse/konjunktionsforbindelse* (209), *Ledsætning* (209)

SÆTNINGSLEDDENES PLADS I SÆTNINGEN	210
--	-----

Sætningskemaet	218
-----------------------------	-----

Feltanalyse	218
--------------------------	-----

Ledstilling i helsætningen	218
---	-----

Ledstilling i ledsætningen	223
---	-----

Nogle af de vigtigste afvigelser fra det normale sætningskema (224), *Vægtprincippet*, *Formelt subjekt*, *Sætningskløvning*, *Subjektstøtte*, *Helsætninger med ledsætningskema*, *Ledsætninger med helsætningskema*, *Helsætninger som led*, *Sætningsknude*

Forvægt	226
----------------------	-----

Bagvægt	227
----------------------	-----

Ordene	229
---------------------	-----

Aktivt ordforråd, *Passivt ordforråd*, *De glemte ord* (230)

ORDKLASSER	232
------------------	-----

Navneord/substantiv (233), *Egennavne/proprier* (234), *Fællesnavne* (235), *Bøjning* (237), *Fald/kasus* (241)

Kendeord/artikel	242
-------------------------------	-----

Udsagnsord/verbum (243), *Oversigt* (244), *Bøjning* (245), *Inddeling* (255)

Tillægsord/adjektiv	263
----------------------------------	-----

Stedord/pronomen	268
-------------------------------	-----

Forholdsord/præposition	272
--------------------------------------	-----

Bindeord/konjunktion	274
Biord/adverbium	278
Talord/numeralet	281
Udråbsord/interjektion	287
Lyddord/onomatopoietik	288
ORDENES BYGGEKLODSE.....	293
<i>Rod (293), Stamme (294), Sammensætning og afledning (294), Bøjningsendelser/bøjningsmorfer (296), Ordanalyse (297)</i>	
Fremmedordenes byggekloster	298
Grammatisk analyse	302
De fire planer	302
Lyngrammatik	305
Sætningsbygning/syntaks	305
Led	305
Leddens plads i sætningen	307
<i>Ordklasser (307), Navneord/substantiver, Kendeord/artikler, Udsagnsord/verber, Tillægsord/adjektiver, Stedord/pronominer, Forholdsord/præpositioner, Bindeord/konjunktioner, Biord/adverbier, Udråbsord/interjektioner Lyddord/onomatopoietika</i>	
Ledopbygning	312
Det danske sprogs historie	314
Hvor kommer det fra?	314
Runer	317
Urnordisk	318
Fra urnordisk til dansk	318
Ordernes historie, Arveord, Låneord, Fremmedord	319
Engelsk-amerikansk	323
Ordernes vandring	325
Danmarkshistorien fortalt gennem sproget	326
Dansk ordproduktion	327

T R E D J E D E L

Sprog og pædagogik	329
Metoder	330
Ideer og inspiration	331
Differentiering.....	332
Klasselokalet.....	332
Inspiration til det praktiske arbejde vedr. sprog og funktion	334
Det talte sprog (334), <i>Diskussion og debat, Interview, Oplæsning, Fortælling, Evaluering, Foredrag, Drama</i>	
Det skrevne sprog, <i>Tekstanalyse</i>	341
SMS-sprog.....	344
Chat.....	344
E-mail.....	344
Kommunikation.....	345
Genrer, <i>Sagtekster, Fiktionstekster, Lignelse</i>	345
Semantik – ordenes betydning.....	346
Association.....	346
Denotation – konnotation.....	347
Plus- og minusord.....	347
Sprogbillede/metafor.....	348
Døde metaforer.....	348
Slang.....	348
Personificering/besjæling.....	348
Underdrivelse.....	348
Overdrivelse.....	349
Ironi.....	349
Gentagelsen.....	349
Bogstavrim/allitteration.....	350
Klimaks.....	350
Rigssprog/normalsprog.....	350
Særsprog.....	350

Inspiration til det praktiske arbejde vedr. sprog og struktur	351
Sætningsemne	351
Helsætninger, Iagttagelse, Skriftlig sprogproduktion, Mundtlig sprogproduktion	351
Ledsætninger	352
Udsagnsled/verbal	353
Grundled/subjekt	354
Genstandsled/objekt	354
Hensynsled/dativobjekt	354
Omsagnsled/prædikatsled	355
Biled/adverbial	355
Sætningsleddenes plads i helsætningen	355
Ordene	356
Navneord/substantiv	356
Udsagnsord/verbum	357
Tillægsord/adjektiv	358
Stedord/pronomen	359
Udråbsord/interjektion	360
Lydord/onomatopoietik	360
Ordnes byggeklodser	360
Fremmedordenes byggeklodser	361
Stavning	361
Grammatisk analyse	362
Sproglig analyse	362
Litteraturfortegnelse	365
Ordbøger	366
Hvad er sprog?	366
Sprogteori	366
Det talte sprog	367
Læsning	368
Stavning	369
Tegnsætning	369
Skrivning af tekster	370
Elektronisk sprog	370

Politisk korrekt sprog	371
Sprogrensning.....	371
Redskaber til sprogarbejde.....	371
Vort modersmål i lyst og nød	372
Sprog og struktur	373
Drama.....	374
Citater – en fortegnelse over kilderne.....	375
Stikordsregister	379
Terminologi.....	385

Indledning

Bogens opbygning og brug

Sprogets univers er en håndbog til brug for alle der arbejder med eller er interesseret i dansk sprog.

Sprogets univers henvender sig især til lærerstuderende og dansklærere, men har også et bredere sigte således at bogen kan anvendes såvel i gymnasiet som på de videregående uddannelser.

Bogen har flere formål:

SOM LÆREBOG

For den lærerstuderende vil bogen kunne anvendes som grundbog i studiet af sproglig dansk. De almindelige funktionelle og strukturelle discipliner er gennemgået og beskrevet ved eksempler.

Men herudover er bogen skrevet med klart sigte på arbejdet i folkeskolen hvilket viser sig i valg af eksempler og opgaver. Dette medfører at den lærerstuderende kan anvende bogen i forbindelse med praktik, samt i sit senere arbejde som dansklærer.

SOM OPSLAGSBOG

Disciplinerne inden for sproglig dansk er mangfoldige, og det er derfor nyttigt at kunne orientere sig nemt og hurtigt. Bogen er forsynet med opslagsord, krydshenvisninger, fortegnelser og stikordsregister.

SOM INSPIRATION

Det vigtigste arbejde med sproglig dansk er at gøre eleverne *sprogbevidste*. Det gives der mange anvisninger på i bogen. Herudover er det intentionen at lærere/lærerstuderende skal opnå at forholde sig vurderende og selvstændigt til det undervisningsmateriale for dansk der findes på skolen.

Bogen er delt op i tre afsnit:

I. SPROG OG FUNKTION

II. SPROG OG STRUKTUR

III. SPROG OG PÆDAGOGIK

I. SPROG OG FUNKTION

Her er hovedvægten lagt på sproget i brug, dvs. at her gives baggrunden for at arbejde bevidst med sproget i brug/sprogets funktioner.

Tre store afsnit dominerer: *Det talte sprog*, *Det skrevne sprog*, *Redskaber til sprogarbejde*. I disse afsnit er der i udstrakt grad lagt op til lærer- og elevaktiviteter.

For at få fuldt udbytte af arbejdet er det nødvendigt at være fortrolig med begreber fra anden del af bogen *Sprog og struktur*. Der kan man så slå op hvis man er usikker.

Arbejdet med *det talte sprog* fylder traditionelt ikke så meget i danskundervisningen. I bogen er der givet inspiration til dette arbejde samt vink til at evaluere mundtlig sprogbrug.

Til gengæld fylder arbejdet med *det skrevne sprog* meget i folkeskolen. Det gør det også her, især mht. retstavning og tegnsætning, men også fordi man igen er begyndt at formulere sig skriftligt via *e-mail*, *internet*, *chat*, *SMS*.

De nyeste overvejelser om skriveprocessen er også inddraget.

Afsnittet *redskaber til sprogarbejde* er beregnet som en værktøjskasse for arbejdet med, især, det skrevne sprog, dvs. det sprog man møder i skrevne tekster, men også i ens egne skriftlige sprogprodukter. Det er ikke meningen at begreberne skal "læres", men snarere bruges i et konstruktivt arbejde med det skrevne sprog.

II. SPROG OG STRUKTUR

Her behandles det danske sprogs struktur eller med andre ord: dets grammatik.

Princippet i gennemgangen er at gå fra helheden til detaljen, dvs. at først gennemgås *ytring* og *sætning*, derefter *sætningens led*, *ordklasserne* og *ordenes byggeklodser*. Derefter et eksempel på *grammatisk analyse* og en *lyngrammatik* (oversigtsgrammatik). Afsnittet afsluttes med et kapitel om sprogets historie.

I denne bog er det grammatiske system et "forenklet" system byggede på mange års skoletradition. Der er ikke tale om en videnskabelig grundbog ud fra hvilken man kan gå i dybden med sprogvidenskabelige problemkomplekser. Bogen er en praktisk håndbog som gerne skulle give sproglig inspiration og hjælp i det daglige arbejde med børn og unge.

Grammatikkens vigtigste funktion er, på det niveau vi her taler om, at give elever og lærer et *fælles sprog*, et *metasprog* som er nødvendigt at kunne hvis man skal tale om sprog. Det er nødvendigt at vide hvad et udsagnsord, et navneord eller et stedord er for noget. Eller hvad en sætning, et udråb, et udsagnsled er for noget. En forståelse, en vedføjelse. Derigennem er det muligt at tale om sprog når man gør iagttagelser i den sproglige verden der omgiver en, og når man skal formulere og forbedre sit eget sprog.

Hertil kommer at med den stigende internationalisering på snart sagt alle områder, er det afgørende for en dansker at kunne et eller to fremmedsprog. Og her er det såre nyttigt at være fortrolig med de danske grammatiske kategorier.

Og endelig er det også nødvendigt – i beskedent omfang – at kunne noget grammatik for at kunne anvende tegnsætning (specielt komma) på en fornuftig måde.

Det er vigtigt at være opmærksom på at visse dele af det grammatiske stof er identisk med materialet i *Dansk grammatik tak* for folkeskolens ældste klasser. Opgaver fra denne bog er medtaget i nærværende bog som eksempler, men her er opgaven "løst". Dette er markeret med hækteget #.

III. SPROG OG PÆDAGOGIK

Såvel fra afsnittet *Sprog og funktion* som fra afsnittet *Sprog og struktur* er der henvisninger til dette afsnit.

Heri gives en række forslag og ideer til hvordan der kan arbejdes med bestemte sproglige emner, ofte på en alternativ eller lidt "skæv" måde.

Formålet er at få eleverne gjort opmærksom på det sprog der omgiver dem på alle sider i deres hverdag: kammeratsnak, forældre, lærere, tv, mobiltelefon, bøger, reklamer, aviser osv. Herigennem kan de gøres *sprogbevidste* så de iagttager, registrerer og arbejder med det sprog de ser og hører, og det sprog de selv anvender.

Arbejdet med dansk sprog i folkeskolen

Fra samfundet, og ikke mindst fra forældrene, er der et klokkeklart krav til skolen: I skal lære børnene at læse, stave og skrive dansk – helst fejlfrit.

Kravet er forståeligt. Sproget er indgangsporten til al kommunikation og til det videnssamfund der nu tegner sig tydeligere og tydeligere. Sprog er magt. Viden er magt. Som en svejser på Lindøværftet engang udtrykte det: "Forskellen mellem A.P. Møller og mig er at han kan flere ord!"

Informationsteknologien tordner frem, ikke mindst i Danmark, og det kræver evnen til at modtage og forstå sproglige meddelelser, såvel som evnen til at formulere og afsende sproglige meddelelser, informationer, beskrivelser osv.

Derfor er kravet til skolen meningsfyldt og uafviseligt.

Men opgaven er gigantisk.

Når børnene møder i 1. klasse, har de – stort set – tilegnet sig det danske sprogs struktur, dets grammatik. Ord og sætninger kommer i den rigtige rækkefølge, og ordene bøjes korrekt. De er fortrolige med og bruger ubesværet det talte sprog.

Naturligvis er der forskel på børnenes sproglige kunnen når de kommer i skole. Det mærkes tydeligt i formuleringsevne og ordforråd – meget ofte afhængig af om de voksne har talt *til* børnene eller

med dem, om der er læst højt for børnene eller det kun er fra tv de sproglige impulser kommer osv. Hertil kommer så det stigende antal tosprogede børn.

Men vel ankommet til skolen møder børnene så kravet om at de skal til at lære et helt nyt sprog. Nemlig det danske skriftsprog. Man kan mene at det er at sætte tingene vel meget på spidsen, men det er det ikke. For nu skal det sprog som børnene så ubesværet behersker, formes i tegn på papir (eller computer) med bogstaver der kædes sammen til ord der skal kunne staves, og som alt for ofte slet ikke ligner det ord der siges. Og ordene skal kædes sammen i meningsfulde sætninger der udformes forskelligt efter forskellige formål og efter forskellige situationer. Det er det skrevne sprog, og det arbejder børnene og lærerne med i ti år.

Resultatet er stort set godt.

Men samfundet står ikke stille. Tværtimod udvikler det sig med stigende hast, ikke mindst på det sproglige område. Ny viden, nye krav til sproget. Derfor må sprogundervisningen i skolen hele tiden justeres, ændres så den imødekommer samtidens krav.

Der findes mange hjælpemidler til undervisningen i dansk sprog i folkeskolen. Der er mange "systemer", og de er en udmærket hjælp for eleverne og for lærerne. Naturligvis er de ikke alle lige gode, og nogle bliver forældede i takt med samfundets ændrede krav til sproglig formulering.

Og så er der den nærliggende fare ved lærebogssystemer at når man har udført den og den opgave, så er man færdig med dét sproglige problem. Faget lukker sig om sig selv, arbejdet udført, lukketid.

(Se *Sprog og pædagogik* side 362 om sproglig analyse).

Dansklæreren

At læreren er nøgleperson i det sproglige arbejde, er indlysende. Meget afhænger af hans eller hendes evne til at forklare, videregive, aktivere, begejstre eleverne. Men læreren må sandelig også være godt rustet fagligt. Hun skal selv beherske det danske sprog – såvel sprogstrukturen som sprogbrugen – så godt at hun ikke klæber til elevernes danskbøger, men er i stand til også at hæve sig over dem.

Hun skal kunne lytte til samtidens sprog og videregive sin viden til eleverne på en aktiverende og kreativ måde.

Det er store krav at stille til læreren. Men ikke for store. Skal eleverne honorere samfundets krav om sproglig kunnen, så må læreren være topuddannet så hun bedst muligt kan hjælpe eleverne igennem den meget vanskelige proces.

Det der må være målet, er at gøre eleverne sprogbevidste. At gøre dem til aktive sprogiagttagere og sprogkritikere. At gøre dem sprogligt udfarende så de tør bruge og lege med sproget ved hjælp af den viden de har fået i skolen, og det sprog de kan iagttage omkring sig.

Dette er endemålet, og det er det denne bog arbejder hen imod.